

<https://hstryres.uz/journal/index.php/makro>

2025, № 5 (11)

ISSN-3030-3761

ТАРИХИЙ ТАДҚИҚОТЛАР
Илмий журнали

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
Научный журнал

HISTORICAL RESEARCHES
Scientific journal

ТОШКЕНТ-2025

ТАРИХИЙ ТАДҚИҚОТЛАР
ИСТОРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
HISTORICAL RESEARCHES

Бош муҳаррир:
Главный редактор:
Chief Editor:

Юнусова Хуршида Эркиновна
тарих фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети

Бош муҳаррир ўринбосори:
Заместитель главного редактора:
Deputy Chief editor:

Шакиров Иляс Рахимзянович
т.ф.ф.д., (PhD)
Ўзбекистон Миллий университети

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ
РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ
EDITORIAL BOARD

Сагдуллаев Анатолий Сагдуллаевич
тарих фанлари доктори, профессор, Академик
Ўзбекистон Миллий университети
Сулейманов Рустам Хамидович
тарих фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети
Муминов Алишер Гаффарович
Сиёсий фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети
Зуев Андрей Сергеевич
тарих фанлари доктори, профессор
Новосибирск Давлат университети
Ишанхуджаева Замира Райимовна
тарих фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети
Кобзева Ольга Петровна
тарих фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети
Холиқулов Ахмад Баймаҳаматович
тарих фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети
Габриэльян Софья Ивановна
тарих фанлари доктори, доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Убайдуллаева Барно Машрабжоновна
тарих фанлари доктори, доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Очилдиев Файзулла Бобоқулович
тарих фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети
Саидбобоев Зокиржон Абдукаримович
тарих фанлари номзоди, профессор
Ўзбекистон Миллий университети
Азизов Илдар Рафаэлович
тарих фанлари доктори (DSc)
Бизнес ва тадбиркорлик олий мактаби

Сиддиқов Равшан Бердимуратович
тарих фанлари номзоди, доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Тухтабеков Козимбек Азимбекович
тарих фанлари номзоди, доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Бабабеков Акбар Давурбаевич
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Ўзбекистон Миллий университети
Баҳранов Шерзод Таштурсунович
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Жамоат ҳафсизлиги университети
Алиазарова Дилдора Валишеровна
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Холиқулова Шахноза Боймуҳаммадовна
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент
Навоий Давлат педагогика институти
Нормуродов Дилмурод Раҳматуллаевич
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Абдулаева Нигора Санжаровна
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент
Америка технологиялар университети
Тоғаев Жасур Эркинович
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Усаров Умид Абдумавлянович
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Эгамбердиева Гузаль Акрамжоновна
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Ўзбекистон Миллий университети
Эшқувватов Бобир Валикул ўғли
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент
Ўзбекистон Миллий университети

Контакт редакции журнала
Город Ташкент, улица Мирзо Голиба,
Исторический факультет
Национального Университета
Узбекистана имени Мирзо Улугбека
Web: <https://hstryres.uz/journal/>
E-mail: I.Shakirov91@mail.ru
Тел: +998900382203

Contact Editors of journal
Tashkent city, street of Mirzo Golib,
Faculty of history of the National
university of Uzbekistan named after
Mirzo Ulugbek
Web: <https://hstryres.uz/journal/>
E-mail: I.Shakirov91@mail.ru
Phone: +998900382203

МУНДАРИЖА / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENT

1	Абдукаримова Мадинабону Ирисмухаммад кизи ИСТОРИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ СОЮЗОВ РАБОТНИКОВ ПЕЧАТНОГО ДЕЛА	4
2	Abdunosirova Ozodaxon Botirjon qizi AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA YUQUMLI KASALLIKLARGA QARSHI KURASH	9
3	Anarbayev Abdulxamidjon Anarbayevich, Oynazarov Xoliyor Gaimnazarovich, Bekmirzayev Islomjon Ibroxim o'g'li G'OVASOY HAVZASI PETROGLIFLARI	15
4	Вайсова Нодирабегим Авазовна ИСТОРИЯ СОГДА И СОГДИЙЦЕВ В ТРУДАХ АКАДЕМИКА Ю. Ф. БУРЯКОВА	33
5	Begimqulova Laylo Mashrabjonovna TEMURIYLAR DAVLATINING BARQARORLIGIDA MIRONSHOH SULTONNING TUTGAN O'RNI	42
6	Begimqulova Laylo Mashrabjonovna, Yigitaliyeva Shahzoda Shavkatjon qizi XONZODA BEGIM – TEMURIYLAR DAVRINING SIYOSIY FAOL AYOLI	47
7	Egamberdiyeva Turgunoy Ahmadjanovna, Abdunosirova Ozodaxon Botirjon qizi SAROYMULKXONIMNING MADANIY-MA'RIFIY FAOLIYATI	54
8	Israilov Nodir Rahimjonovich AMIR TEMUR VA SULTON BOYAZID MUNOSABATLARI MARI ARUE VOLTER TALQINIDA	60
9	Матхоликов Қахрамонжон Абдукодирович ЎЗБЕКИСТОНДА КИРИШ ТУРИЗМИ ШАКЛЛАНИШНИНГ ТАРИХИЙ ТАҲЛИЛ	66
10	Муртазаева Рахбар Хамидовна ТОЛЕРАНТНОСТЬ КАК НЕОТЪЕМЛЕМЫЙ ПРИНЦИП МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА В УЗБЕКИСТАНЕ	76
11	Normurodov Dilmurod Raxmatullyevich CHOCHNING ANTIK VA ILK O'RTA ASRLARDAGI IBODAT ME'MORCHILIGI XUSUSIDA AYRIM MULOHAZALAR	83
12	Oxunjonova Shahodat Yusufjon qizi SAVDO MADANIYATINING TRANSFORMATSIYASI: AN'ANAVIY RASTALARDAN VIRTUAL BOZORLARGACHA (1996 - 2024 YILLAR)	93
13	Shamsiyeva Maxfuzaxon Xuja qizi XX ASR TARIXSHUNOSLIGIDA GENDER TENGLIK TAMOIYILINING ILMIY TALQINI	101

Normurodov D. R.

«Arxeologiya va etnologiya» kafedra dotsenti., PhD

O'zbekiston Milliy universiteti

d.r.normurodov@mail.ru

CHOCHNING ANTIK VA ILK O'RTA ASRLARDAGI IBODAT ME'MORCHILIGI XUSUSIDA AYRIM MULOHAZALAR

ANNOTATSIYA

Maqolada Choch vohasining antik va ilk o'rta asrlarda e'tiqodiy marosimlar o'tkazish uchun qurilgan me'moriy inshootlari hamda ularda quyosh, olov va ajdodlar xotirasiga bag'ishlab o'tkazilgan marosimlar tahlil qilingan. Shu bilan birga, Choch va unga yaqin hududlardagi ibodat marosimlariga mo'ljallangan xochsimon va to'g'ri to'rtburchak tarhli inshootlar, uy ibodatxonalarining paydo bo'lishi, tarqalishi va mahalliy an'analar bilan uyg'unlashuvi yoritilgan. Chochdagi ibodat marosimlari o'tkazilgan joylar Markaziy Osiyoning turli tarixiy-madaniy o'lkalaridagi kabi aholi hayotining oilaviy va jamoaviy marosimlarga moslashganligi, o'ziga xos xususiyatlari bilan Sug'd, Baqtriya, Xorazm va Farg'ona ibodatxonalari bilan uyg'unligi va mahalliy sharoitda yanada takomillashib borgani qayd etilgan.

Kalit so'zlar: Toshkent, Choch, Sug'd, Baqtriya, Xorazm, Shoshtepa, Qanqa, Mingo'rik, sak, Qovunchi madaniyati, ibodatxona.

KIRISH

Markaziy Osiyo hududlarida ibodat marosimlarini o'tkazish uchun me'morchilik inshootlarini qurish an'anasi turli madaniy, etnik va diniy jarayonlar ta'sirida uzoq tarixni bosib o'tgan. Qadimgi va ilk o'rta asrlarda Choch deb yuritilgan hozirgi Toshkent vohasi aholisi mazkur jarayonda o'ziga xos o'rin egallagan. Vohada bir tomondan qadimgi sak-skif, dax-sarmat qabilalari, Qavunchi madaniyati vakillari madaniyati bilan bog'liq an'analarni saqlab qolgan bo'lsa, ikkinchi tomondan Sug'd, Baqtriya, Xorazm va Farg'onada tarqalgan qator arxitekturaviy majmualarni qurish madaniyati bilan o'zaro ta'sirga kirishgan.

Choch vohasida shakllangan ibodat marosimlarini o'tkazishga mo'ljallab qurilgan me'moriy inshootlarning eng muhim jihati ularning turli davrlarda turli e'tiqodiy marosimlar o'tkazilganligi va turlicha vazifalarni bajarganligidir. Dastlab bunday majmualar ajdodlar ruhi va olovga ibodat qilish bilan bog'liq marosimlarni o'tkazishga moslashtirilgan. Keyinchalik esa ular uy ibodatxonalari, kichik ziyoratgohlar va yirik jamoat ibodatxonalar ko'rinishida taraqqiy etgan. Milodiy I ming yillikning birinchi yarmida Chochdagi ibodatxonalarda shakllangan me'moriy-tipologik xususiyatlar nafaqat mahalliy an'analarning davomi, balki butun Markaziy Osiyo arxitekturasiga ta'sir ko'rsatganligi bilan ham ahamiyat kasb etadi.

TADQIQOTNING ASOSIY NATIJALARI

Choch vohasining Qang' konfederatsiyasi (mil. old. III – milodiy III asrlar) tarkibiga kirgan davridagi turli inshootlar asosan paxsa va xom g'ishtlardan qurilgan. Imoratlarni qurishda Baqtriya, Sug'd va Xorazmdagi kabi Chochda ham standart — 46–52×23–26×9–12 sm, shuningdek 40×40×10–14 sm o'lchamli xom g'ishtlardan foydalanilgan [11]. Ayniqsa, bunday to'g'ri to'rtburchak shakldagi g'ishtlar imoratlarning arkalari va ravoqlarini qurishda keng ishlatilgan. Arka va ravoqlarni qurishda g'ishtlar yonlamasiga terilgan. Bu usul keyinchalik tim shaklida yopilgan xonalarning paydo bo'lishiga zamin yaratgan. Milodiy I ming yillik o'rtalaridan boshlab, imoratlarning tomi bir tomonga biroz nishoblatib yog'och xodalar qo'yilib, uning ustidan yog'och vassa, so'ng qamish to'shab (yoyib) chiqilgan. Qamish ustiga esa tuproq yoyilgan va loy bilan suvalgan. Hozirgi Toshkent viloyatining Tuyabo'g'iz suv ombori hududida joylashgan Kindiktepa yodgorligidan tomi shu usulda yog'och ustun bilan yopilgan imoratning qoldiqlari topilganligi buni tasdiqlaydi [20].

Chochning Qang' davriga oid imoratlarning devorlari ko'pincha o'zaro bir-biriga tutashgan holda qurilgan. Bunday tutash devorli imoratlardan kengroq tarqalgani aholining uylari bo'lib, ular oilaviy jamoalar uchun mo'ljallangan [14]. Ayrim yirik imoratlar esa harbiy kazarmalar vazifasini ham bajargan [30]. Kindiktepa qazishmalarida ko'chalarning bir qismi ochilib, ularning har ikki yonida tartibli turar joylar va ishlab chiqarish xonalari joylashganligi aniqlangan [12]. Bu uylardan sopol idish parchalari va o'choq izlarining topilishi aholida hunarmandchilik rivojlanganini ko'rsatadi.

Qang' davrida diniy-mafkuraviy marosimlar bilan bog'liq ibodat inshootlarining tomlari ham yuqorida aytilgani kabi usulda yopilgan. Bunday imoratlardan topilgan qovunchi madaniyatiga xos diniy buyumlar orasida "qo'chqorboshi" va "sigirboshi" shaklidagi o'choq tagliklar yoki "kabobqo'ralar" alohida e'tiborga loyiq [3]. Bu buyumlar imoratda o'tkazilgan olov ibodati bilan bog'liq marosimlarda foydalanilgan. Islom dinida hozirgi kungacha asosan qo'y (qo'chqor) va sigir (ho'kiz)larni qurbonlik qilish odati saqlanib kelgan bo'lib, bu ushbu hayvonlarning kishilar hayotida muhim ahamiyat kasb etib kelganligining timsolidir.

E'tiqodiy marosimlarni o'tkazishga mo'ljallab qurilgan ibodatxonalar hozirda Toshkent shahrida joylashgan Shoshtepa va Mingo'rik, Toshkent viloyati, Oqqo'rg'on tumanidagi Qanqa, Ohangaron tumanidagi Suyurlitepa va O'ralitepa kabi yodgorliklarda aniqlangan. Shuni ham ta'kidlash joizki, antik davrda Choch hududiga kirgan, hozirgi Janubiy Qozog'istonning Aris daryosi havzasigacha bo'lgan hududlarda yashagan aholining asosiy ibodat marosimlari o'tkaziladigan imoratlar ham Toshkent vohasidagi ibodatxonalar bilan deyarli bir xil bo'lgan. Jumladan, Toshkent shahridagi xochsimon tarhi Shoshtepa va Mingo'rik ibodatxonalari bilan hozirgi Chimkent va Yassi shahridan aniqlangan ibodatxonaning tuzilishida umumiylik bor [38].

Shoshtepadagi xochsimon tarhli ibodatxona quyosh, ajdodlar ruhi (kulti) va olov ibodati bilan bog'liq marosimlarning an'anaviy markazi sifatida muhim ahamiyatga ega. U tashqi tomondan aylana shaklidagi devor bilan o'ralgan va

markaziy qismi xochsimon tuzilishda. Bu ibodatxona Chochdagi Qovunchi madaniyatining ilk yirik marosim majmuasi hisoblanadi. Uning ichki xonalaridan birida podium-supra qurilgan bo‘lib, unga qo‘shni xonada odam suyaklarining parchalari topilgan. Shimoliy xonalardan birining devori qizil oxra bilan bo‘yalgan. Bu xonada qurbonliklar o‘tkazilgan [7]. Odam suyaklari saqlangan ichki xonada ajdodlarga sig‘inish bilan bog‘liq ibodatlar o‘tkazilgan. Ibodatxonaning shimoliy qismidagi g‘ishtli mehrobda olov yoqilgan [42]. Bu joyda olov bilan bog‘liq marosim o‘tkazilgan.

Shoshtepa ibodatxonasi o‘zining tuzilishi va funksiyalari jihatidan Orolbo‘yi sak qabilalari qabr-qo‘rg‘onlari bilan bog‘liq. Ammo bu yerda marhumni yoqish urfi asta-sekin yo‘qola borib, uning o‘rniga quyoshga, olovga va ajdodlar ruhiga bag‘ishlangan ibodat marosimlari ustunlik qilgan. Bu jarayon keyinchalik Choch va Sug‘d ibodatxonalarning shakllanishiga kuchli ta’sir ko‘rsatgan [40]. Bu holat sak va sarmat qabilalari orasida keng tarqalgan urf-odatlar — marhum ruhini olov orqali qadrlash, u dunyoga kuzatish marosimining evolyutsiyasi sifatida namoyon bo‘ladi. Biroq Shoshtepada bu urf-odat to‘liq saqlanmagan. Marhumlarni yoqish o‘rniga ularning suyaklari ibodatxonadagi alohida xonalarda saqlangan [40]. Demak, bu ibodatxonaning funksiyasi dafn marosimidan ko‘ra ko‘proq ajdodlar ruhini xotirlash bilan bog‘liq bo‘lgan. Shoshtepa tuzilishiga ko‘ra quyoshga qiyos qilib qurilganligi va unda quyoshning ramzi hisoblangan olovning yoqib qo‘yilganligi Chochning Qovunchi madaniyati vakillari quyoshni qadirlaganliklarini ko‘rsatadi.

Shoshtepa ibodatxonasidagi me‘moriy yechimlar va marosimlar zamirida dunyo daraxti va kosmogramma haqidagi qadimgi tasavvurlar ham yotadi. Olov bilan bog‘liq marosimlarda ishlatilgan novdalar va shoxlar, ehtimol, dunyo daraxtining ramzi sifatida qo‘llanilgan. Gerodotning yozishicha, skiflar hayotida muqaddas novdalar orqali fol ochish urfi mavjud bo‘lgan [25]. Savromat qabrlarida ham yangi daraxt shoxlari qo‘yilgani ma’lum [13]. Bu holat mifologik modellarda dunyo daraxtining quyi qismi yer osti dunyosini, tanasi yerdagi dunyoni, shox-shabbalari esa samoviy dunyoni ifoda etgani bilan uyg‘unlik kasb etadi [23; 39]. Shoshtepa ibodatxonasidagi olov mehrobi va xonalarning xochsimon tarhlanishi ana shu kosmologik g‘oyalarning me‘moriy ifodasi bo‘lgani ehtimoldan xoli emas.

Toshkent shahridagi Shoshtepa va Mingo‘rik, Janubiy Qozog‘istonning Turkiston shahridagi Kultepa, Buxoro viloyatidagi Setalak, Sharqiy Farg‘onadagi Bilovurtepa yodgorligidagi xochsimon tarhli ibodatxonalarda Orolbo‘yi qabilalari va dashtliklarda yashagan saklar madaniyatiga xos marosimiy an‘analar mujassam bo‘lgan [15; 21; 38; 43]. Farg‘ona vodiysidagi Sultonobod ibodatxonasida xochsimon tarhli katta o‘choq topilgan [4]. Bunday ibodatxonalarga o‘xshash imoratlar Sug‘d va Yettisuv hududlarida ham qayd etilgan [27; 28]. Jumladan, Samarqand Sug‘didagi Qo‘rg‘ontepa olov ibodatxonasi va Zauraktepadagi ibodatxonalar Chochdagi ibodatxonalarga yaqin o‘xshashligi bilan ajralib turadi [5].

Shoshtepa majmuasi dastlab ko‘chmanchi qabilalar urf-odatlariga asoslangan bo‘lsa-da, vaqt o‘tishi bilan u shahar madaniyatiga moslashib borgan. Marhumga sig‘inish marosimlari ibodatxonalarda davom etgan, ammo ular xonadonlardan

tashqarida, maxsus qurilgan inshootlarda o'tkazila boshlagan. Hozirgi Toshkent shahri hududida joylashgan Ko'gayttepa yodgorligida olov yoqilgan 20 dan ortiq chuqurchalar topilgani buning yaqqol dalilidir. Shuningdek, Ko'gayttepadagi ibodat marosimlari o'tkazilgan uylardan birida kul to'ldirilgan xona ochilgan [17; 18]. Chochda VII–VIII asrlarga kelib esa, aylana va xochsimon ibodat majmualarining o'rniga to'g'ri burchakli olov mehrobiga ega ziyoratgohlar keng tarqalgan [18].

Qanqa yodgorligidagi eftalitlar va turk xoqonligi davriga tegishli ibodatxonaning yog'ochli gumbazi va konstruktiv yechimlari avvalgi Qovunchi madaniyatiga oid ibodatxonalarning davomi deyish mumkin. Bu yerda chodirsimon ramziy konstruksiyalar saqlanib qolgan. Ular muqaddas olov yonib turadigan xonaning ustiga qurilgan chodirli tuzilishlarga borib taqaladi [19]. Mazkur ibodatxonada ham sak va sarmat an'analaridan kelib chiqqan olovga ibodat an'anaviy ko'rinishda davom etgan, biroq unda marhumlarni dafn etish marosimlari amalga oshirilmagan, e'tibor ko'proq olovga, ruhlar va ilohlarga bag'ishlangan ibodat marosimlariga qaratilgan [40].

Markaziy Osiyoning turli hududlarida, jumladan Choch vohasida uy ibodatxonalari ham keng tarqalgan. Ular har bir xonadonda oilaviy diniy marosimlar o'tkazish uchun xizmat qilgan. Odatda, katta yoshli oila a'zosi ushbu marosimlarni boshqargan, maqsad esa "iloh"dan oila a'zolarini turli baxtsizliklardan asrash, farovonlik va baraka so'rash bo'lgan. Etnografik ma'lumotlarga ko'ra, masalan, Pomir aholisi uylarida ibodat joyi vazifasini tomni ko'taruvchi ustun bajargan [29]. Bu holat qadimgi tasavvurlarga ko'ra, uyning tuzilishi va uni himoya qiluvchi kuchlar bilan bog'liq bo'lgan. Odatda, olov va o'choq uy ichidagi diniy marosimlar markazi sifatida xizmat qilgan [29].

Chochdagi kabi uy ibodatxonalari qadimgi davrda O'rta Osiyoning boshqa hududlarida ham mavjud bo'lgan. Bunga Marv shahridagi so'nggi Parfiya va ilk Sosoniy davriga oid "un tegirmonchilari mahallasi" uy ibodatxonalarining yorqin misolidir. Bu mahallada har biri bir necha xonali 10 ga yaqin xonadon qazib o'rganilgan. Har bir xonadonda 2–4 ta qo'l tegirmoni ishlagan va asosiy ish jarayoni uy ichida amalga oshirilgan. Arxeologik topilmalarda topilgan yuzga yaqin terrakota-haykalchalar, ayniqsa ularda ayol ma'budalarning tasvirlanishi, ko'plab urchuqboshlar va taqinchoqlar — tegirmonchilik asosan ayollarga xos kasb bo'lganini ko'rsatadi [32]. Shu bois tegirmonchilarning homiy ma'budasi ayol xudo sifatida namoyon bo'lgan. Donni yanchib un tayyorlash va non pishirish bilan bog'liq ibodat marosimlari ana shu ma'budaga bag'ishlangan bo'lgan [26; 31; 32].

Qarshi vohasidagi Yerqo'rg'on shahar xarobasidan ham uy ibodatxonalari aniqlangan [24; 33; 40]. Yerqo'rg'ondagi kulollar va metallurklar mahallalarida ibodat uchun mo'ljallangan xonalar bo'lgan. Ularning markazida olov mehrobi, devorlarida esa tokchalar bo'lib, tokchalarga homiy "xudo"larning haykalchalari qo'yilgan. Yerqo'rg'ondagi metallurklar ustaxonalarida ishlab chiqarish pechlari va o'choqlar ko'p uchragan bo'lsa-da, diniy maqsadga xizmat qiluvchi maxsus o'choqlar topilmagan. Bu holat Marvdagi kabi, mehnat jarayoni bilan bog'liq

ibodatlar ko‘proq uylarda yoki xonadon ichida amalga oshirilganini ko‘rsatadi [41].

Chochdagi uy ibodatxonalari ham Sug‘ddagilarga yaqin bo‘lib, ularda tokchalar, mehroblar va olov yoqish uchun maxsus o‘choqlar bo‘lgan. Samarqand uylaridan mehrobli ziyoratgohlar topilgani ma‘lum [24]. Panjikent uylarida esa “uy ibodatxonalari” deb nomlangan xonalar ochilgan. Ularda ajdodlar va homiy “xudo”larga bag‘ishlangan marosimlar o‘tkazilgan [19; 36]. III–IV asrlarga kelib Sug‘d va Baqtriya uy ibodatxonalarida haykalchalar, qurbongohlar va olov mehroblari keng tarqaldi [33; 44]. Bu jarayon Chochga ham ta’sir ko‘rsatgan. Chochdagi Mingo‘rik va Yunusobod Oqtepa ibodatxonalari, Qanqa qal’asidagi ibodat majmualari shu turdagi marosimiy binolarga misol bo‘la oladi [9; 10; 22].

Farg‘ona vohasi o‘ziga xos madaniy va diniy an‘analari bilan ajralib turadi. Bu hududning ayrim joylarida haykaltaroshlik va tasviriy san‘at asosan budda ibodatxonalari bilan bog‘liq bo‘lgan (Quva nazarda tutilmoqda. D.N.). Farg‘onada mahalliy e’tiqodlar asosida qurilgan ibodatxonalarning bir qismi Sug‘d va Choch ta’sirida shakllangan bo‘lib, ularning paydo bo‘lishi urbanizatsiya jarayonlari va Buyuk Ipak yo‘li orqali amalga oshgan madaniy aloqalar bilan izohlanadi [7; 8]. Farg‘onadagi sug‘d faktoriyalari bilan bog‘liq bo‘lgan ayrim diniy majmualar, xususan, Pop atrofida topilgan qator majmualar keyinchalik karvonsaroylarning dastlabki prototiplari sifatida ham xizmat qilgan. Shu bilan birga, Sug‘d va Choch madaniy aloqalari bilan bog‘liq olovga e’tiqod qilish an‘analarini hozirgi Namangan viloyati Uchtepa tumanidagi Uchtepa-2 yodgorligida kuzatish mumkin. Bu joyda ham ko‘plab o‘choqchalar topilgan [6].

VII–VIII asrlarda Farg‘onada Zauraktepadagi to‘g‘ri burchak shaklidagi ibodatxona va Samarqand Sug‘didagi Qo‘rg‘ontepadagi olov ibodatxonasida bir-biri bilan yaqin qiyoslash mumkin bo‘lgan majmualar qurilgan [4; 5]. Biroq Farg‘onaning asosiy qismida ajdodlar kulti va qabristonlarda amalga oshirilgan diniy marosimlar ustuvor bo‘lib qoldi [7; 8]. Bu esa Choch va Sug‘dda keng tarqalgan olov ibodatxonalaridan farq qiluvchi holat hisoblanadi.

Xorazmning miloddan oldingi IV asrdan – IV milodiy asrgacha bo‘lgan davrga oid ibodat me’morchiligi Baqtriya va Sug‘ddagidek shakllanmagan, balki o‘ziga xos yo‘ldan rivojlangan. Bu paytda Xorazmda ibodatxonalar ko‘pincha saroy majmualari tarkibida qurilgan. Masalan, Qo‘yqirilganqal’a va Tuproqqal’a ibodatxonalari saroy majmualari bilan bir butunlikda barpo etilgan. Biroq, bu yerda ham ibodatxonalar olovga e’tiqod (kulti) qilish bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan va ularda ham marosimiy olov yoqish markaziy o‘rin tutgan [35]. Xorazmda ham Chochning ayrim ibodatxonalaridagi kabi anfilada tarzida bir-biriga ulanib ketadigan yo‘lakli xonalardan iborat ibodatxonalar qurilgan [16]. Masalan, Qanqa arkidagi ibodatxonada yo‘laksimon xonalar va markaziy olov mehrobi Xorazm an‘analarida ham kuzatiladi [10]. Antik davrda Xorazmda marhumlarning yetidan tozalangan suyaklarini ostadonlarga solib nauslarga dafn etish ancha rivojlangan. Bu an‘ana keyinroq, Sug‘d va Chochga ham tarqalgan. Hozirgi Toshkent vohasining 100 dan ortiq joyidan ostadonlarning topilganligi mahalliy aholining Xorazm va Sug‘d aholisi bilan madaniy aloqalarini yaqqol ko‘rsatadi [2; 3; 34].

Baqtriyadagi olov ibodatxonalari, ayniqsa Taxti-Sangin va Kuxi-Xo'ja ibodatxonalarning Chochdagi ibodatxonalar bilan ayrim jihatlaridan o'xshashligi bor. Ularda ham markaziy mehrob, qurbongoh va tokchalar tizimi kuzatiladi [40]. Chochning ilk o'rta asrlarga oid Chilonzor Oqtepa ibodatxonasidagi kvadrat shaklidagi markaziy xona va burchaklardagi minoralar tuzilishi Baqtriyadagi Bittepa va Kobul yaqinidagi Xayr-Xona ibodatxonalari bilan qiyoslash mumkin [1; 37]. Bu holat madaniy aloqalarning keng qamrovli ekanini ko'rsatadi.

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, Farg'ona, Xorazm va Baqtriyaning ibodat qilishga mo'ljallab qurilgan me'morchilik inshootlari Chochniki bilan turli jihatlaridan uzviy aloqada rivojlangan. Farg'ona bilan aloqadorligi ajdodlar ruhini e'zozlash ustuvor bo'lgan bo'lsa, Xorazm bilan olov ibodatxonalari va ostadonli dafn marosimlariga ko'ra aloqador bo'lgan. Baqtriya esa megaron an'analari va olov ibodatxonalari bilan Choch me'morchiligi an'analarga yaqinlik ko'rinadi. Shu tariqa, Choch ibodat me'morchiligi mintaqaning yirik markazlari bilan madaniy aloqadorlikda shakllanib, mahalliy an'analardan va tashqi ta'sirlarni uyg'unlashtirgan holda o'ziga xoslik kasb etgan.

Choch vohasi qadimiy va ilk o'rta asrlarda diniy me'morchilikning turli bosqichlariga o'tash jarayoni voha aholisining etnik va madaniy shakllanishi, qo'shni hududlar bilan aloqalari hamda diniy e'tiqodlar evolyutsiyasi bilan uzviy bog'liq bo'lgan. Chochdagi ibodatxonalarda olov mehroblari markaziy ahamiyat kasb etgan. Bu holat, bir tomondan, zardushtiylikning ta'sirini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan, mahalliy ajdodlar kulti va qadimiy marosimiy an'analardan bilan uyg'unlashib ketganini anglatadi.

Chochdagi uy ibodatxonalari aholining kundalik hayotida diniy marosimlarning qanchalik muhim o'rin tutganini ko'rsatadi. Bunday xonalarda odatda olov yoqish, qurbonlik qilish, haykalchalar qo'yish kabi amallar bajarilgan. Xususan, Mingo'rik va Yunusobod Oqtepasidagi jamoaviy ibodatxonalari ham olov mehroblari va tokchalar aniqlanganligi bu odatning ahamiyatini ko'rsatadi.

Choch ibodat me'morchiligi Xorazm, Sug'd va Baqtriya bilan qiyoslaganda, ayrim o'ziga xos jihatlarga ega. Sug'd va Baqtriyada keng tarqalgan yirik jamoat ibodatxonalari nisbatan Chochda uy ibodatxonalari va kichik ziyoratgohlar ko'proq kuzatiladi. Bu vohada urbanizatsiya jarayonlari boshqalarga nisbatan sekin kechgani bilan ham izohlanadi. Shu bilan birga, Choch ibodatxonalari Sug'd me'morchiligi ta'siri kuchli bo'lgan. Bu jarayon Buyuk Ipak yo'li yo'nalishi orqali madaniy muloqot natijasida ro'y bergan. Xorazm bilan aloqalar esa olov ibodatxonalari va ostadonli dafn marosimlarida ko'zga tashlanadi. Baqtriyaga ta'siri esa Chochdagi xochsimon tarhli ibodatxonalarning Baqtriyaga paydo bo'lishida namoyon bo'ladi.

XULOSA

Choch ibodat me'morchiligi Markaziy Osiyodagi keng diniy-madaniy jarayonlarning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. U vohadagi mahalliy an'analardan bilan tashqi ta'sirlarni uyg'unlashtirgan holda shakllangan. Shu jihatdan Chochning antik davrga oid ibodatxonalari ajdodlar xotirasi (kulti), quyosh va olovga sig'inish Sug'd va Xorazm an'analarga qo'shilganini, xochsimon tarhlari

orqali sak va sarmat me'morchiligi bilan uyg'unlashganini, uy ibodatxonalari orqali mahalliy aholi turmush tarzida e'tiqodning chuqur ildiz otganini ko'rsatadi. Choch ilk o'rta asrlardagi saroy va qal'a ibodatxonalari orqali Markaziy Osiyodagi davlatchilik va diniy mafkuraning rivojiga hissa qo'shgan. Choch ibodat me'morchiligi Markaziy Osiyoning umumiy madaniy tarixi uchun muhim ahamiyatga ega. U vohadagi mahalliy aholi tasavvurlari va urf-odatlarini bilan yaqin qo'shni hududlar — Sug'd, Xorazm, Baqtriya va Farg'ona madaniy ta'sirlarini birlashtirgan holda rivojlangan.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Hackin J. Recherches Archeologiques Au Col de Khair Khaneh Pres Kabul // MDAFA. 1936. t. VII.
2. Les pratiques funeraires dans L'Asie centrale sedentaire, de la conquete grecque a l'islamisation. – Paris, 1984. – P. 362.
3. Normurodov D. R. Toshkent vohasining qadimgi va o'rta asrlar davri moddiy madaniyati tarixi (mil. avv. XIII – milodiy XIII asr boshlari). – Tashkent, 2023. – 83–84, 121–122-betlar.
4. Абдулгазиева Б. Стратиграфические исследования памятников шурабашатской культуры (на материалах поселения Султанабад // Фергана в древности и раннем средневековье. – Самарканд, 1994. – С. 26–30.
5. Абдулгазиева Б. Шортепа // ИМКУ. 1983. – № 18. – С. 126–135.
6. Асқаров А., Асқаров Қ., Тўхтасинов Д.И. Учтепа-Булоқмозор археологик ёдгорлиги // Водийнома. – Андижон, 2019. – №2 (13). – 11–13-бетлар.
7. Брыкина Г. А. Культы и культовые места в Фергане // Тез. конф. 90-летия Б.А.Латынина. проблемы древней истории Северного причерноморья и Средней Азии (эпоха бронзы и раннего железа). – Л., 1990. – С. 5–7.
8. Брыкина Г.А. Культы и культовые места в Фергане // Приаралье в древности и средневековье. – М., 1998. – С. 96–115.
9. Буряков Ю. Ф., Богомолов Г. И. Изучение рабадов Средневекового Харахкета // ИМКУ. 1990. – № 23. – С. 60–61.
10. Буряков Ю. Ф., Богомолов Г. И. К планировке и архитектуре раннесредневекового Хараджкета // Градостроительство и архитектура. Культура Средневекового Востока. Развитие связи и взаимодействия (с древнейших времен до наших дней). – Т., 1989. – С. 61.
11. Буряков Ю. Ф. Генезис и этапы города и городской культуры Ташкентского оазиса. – Ташкент, 1982. – С. 29.
12. Буряков Ю. Ф. Историческая топография древних городов Ташкентского оазиса (историко-археологический очерк Чача и Илака). – Ташкент, 1975. – С. 180–181.
13. Вишневская О. А., Итина М. А. Раиние саки Приаралья // МИА. Проблема скифской археологии. 1971. – № 177. – С. 197–200.
14. Воронина В. Л. Изучение архитектуры древнего Пянджикента (по материалам раскоп 1947 г.) // МИА. – М., 1950. – Вып. 15. – С. 190–191.

15. Горбунова Н.Г. Памятники Керкидонской группы в Южной Фергане // АСГЭ. – 1985. – Вып. 26. – С. 45–70.
16. Городища Тупраккала. – М., 1981. – С. 41.
17. Грицина А. Изучение культовых сооружений на городище Кугаиттепа в Ташкенте // Тезисы докладов “Первая конференция молодых историков Средней Азии и Казахстана”. – Дешанбе, 1984. – С. 72.
18. Грицина А. К интерпретации культовых сооружений на городище Кугаиттепа в Ташкенте // Тезисы докладов конференции. – Фрунзе, 1987. – С. 89–90.
19. Гуревич Л. Л. К интерпретации пенджикентских «капелл» // Тезисы докладов конференции «Культурные взаимосвязи народов Средней Азии и Кавказа с окржающим миром в древности и средневековье». – М., 1981. – С. 45–47.
20. Древности Туябугуза. – Ташкент, 1978. – С. 102–105.
21. Заднепровский Ю.А. Городище Билувуртепа (Восточная Фергана) // КСИА. – № 184, № 19. – С. 46–71.
22. Зильпер Д. Г. Дворцовый комплекс городища Мингурюк в Ташкенте // История и археология Средней Азии. – Ашхабад, 1978. – С. 167–173.
23. Итина М. А. Загадочные ограды на курганных группах низовьев Сырдарьи и Южного приуралья // Древности Евразии в скифско-сарматское время. – М., 1984. – С. 78–84.
24. Кабанов С. К. Изучение стратиграфии городища Афрасиаб // СА. 1969. № 1. – С. 183–198.
25. Кадырбаев М. К. Курганные некрополи верховьев р. Илака // Древности Евразии в скифо-сарматское время. – М., 1984. – С. 91.
26. Кацурис К., Буряков Ю. Изучение ремесленного квартала античного. Мерва у северных ворот Гяур-калы // Труды ЮТАКЭ. Том XII. – Ашхабад, 1963. – С. 147–161.
27. Мерсчиев М.С. Поселение Кызыл-кайнар-тобе I–VI вв. и захоронение на нем воина IV–V вв. // По следам древних культур Казахстана. – Алма-Ата, 1970, – С. 69–93.
28. Мухамеджанов А. Р., Сулейманов Р. Х., Ураков Б. Культура древнебухарского оазиса III–VI вв. – Т., 1983. – С. 111.
29. Мухитдинов И. Обычаи и обряды памирских таджиков, связанные с жилищем. Конца XIX – начало XX в // СЭ. 1982. № 2. – С. 76–83.
30. Негматов Н. Н., Хмельницкий С. Г. Средневековый Шахристан. – Душанбе, 1966. – С. 109.
31. Пугаченкова Г. А. Мечеть Анау. – Ашхабад, 1959. – С. 58.
32. Кацурис К., Буряков Ю. Изучение ремесленного квартала античного. Мерва у северных ворот Гяур-калы // Труды ЮТАКЭ. Том XII. – Ашхабад, 1963. – С. 147–149.
33. Раимкулов А. А. Культура сельских поселений Нахшеба в эпоху раннего феодализма. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Самарканд, 1992. 23 с.

34. Рапопорт Ю. А. Из истории религии древнего Хорезма // ТХАЭЭ. – Том. VI. 1971. – С. 28.
35. Рапопорт Ю. А. Религия древнего Хорезма. Автореф. дис. ... доктора исторических наук. – М., 1991. – С. 28.
36. Распопова В. И. Помещения с очагом-алтарём в древнем Пенджикенте // Культурные взаимосвязи народов Средней Азии и Кавказа с окружающим миром в древности и средневековье. Тезисы докладов конференции. – М., 1981. – С. 132–133.
37. Ртвеладзе Э. В. Средневековый могильник Биттепе в Чаганиане // СА. 1986. № 4. – С. 194–210.
38. Смагулов Е. А. Исследования древнего Туркестана: итоги раскопок 2011–2012 гг. // Поволжская Археология. № 1 (3). 2013. – С. 198.
39. Смирнов К. Ф., Попов С. А. Сарматское святилище огня // Древности Восточной Европы. – М., 1969. – С. 210–217.
40. Сулейманов Р. Х. Древний Нахшаб. – Самарканд – Ташкент, 2000. – С. 263.
41. Усманова З. И. Раскопки мастерской ремесленника парфянского времени на городище Гяур-Кала // ТЮТАКЭ. – Том. XII. – 1963. – С. 183.
42. Филанович М. И. Система расселения и градостроительные формы ташкентского микрооазиса в древности и раннем средневековье // Культура Среднего Востока. Градостроительство и архитектура. Развитие, связи и взаимодействия (с древнейших времен до наших дней). Градостроительство и архитектура. – Ташкент, 1989. – С. 58.
43. Филанович М. И. Ташкент: Зарождение и развитие города и городской культуры. – Т., 1983. табл. I.
44. Шишкин В. А. Варахша. – М., 1963. – С. 51.

Нормуродов Д. Р.

PhD., доцент кафедры «Археология и этнология»

Национальный университет Узбекистана

d.r.normurodov@mail.ru

НЕКОТОРЫЕ РАССУЖДЕНИЯ О КУЛЬТОВОЙ АРХИТЕКТУРЕ ЧАЧА В АНТИЧНОЕ И РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОЕ ВРЕМЯ

АННОТАЦИЯ

В статье проанализированы архитектурные сооружения Чачской оазисы, построенные в античное и раннесредневековое время для проведения религиозных обрядов, а также ритуалы, посвящённые солнцу, огню и почитанию памяти предков. Наряду с этим освещены появление, распространение и синтез с местными традициями крестовидных и прямоугольных в плане сооружений, а также домашних святилищ, предназначенных для культовых церемоний в Чаче и близлежащих регионах. Отмечено, что места проведения культовых обрядов в Чаче, подобно различным историко-культурным областям Средней Азии, отличались

адаптацией к семейным и общественным церемониям, имели самобытные особенности, гармонировали с храмами Согда, Бактрии, Хорезма и Ферганы и в местных условиях постепенно совершенствовались.

Ключевые слова: Ташкент, Чач, Согд, Бактрия, Хорезм, Шаштепа, Канка, Мингурик, сак, Ковунчинская культура, святилище.

Normurodov D. R.

PhD., associate professor at the department of «Archeology and ethnology»

National university of Uzbekistan

d.r.normurodov@mail.ru

SOME REFLECTIONS ON THE RELIGIOUS ARCHITECTURE OF CHACH IN ANTIQUITY AND THE EARLY MIDDLE AGES

ANNOTATION

The article analyzes the architectural structures of the Chach oasis built in the Antiquity and Early Middle Ages for performing religious rituals, as well as ceremonies dedicated to the sun, fire, and the commemoration of ancestors. It also highlights the emergence, spread, and integration with local traditions of cross-shaped and rectangular-plan structures, as well as domestic sanctuaries intended for cult practices in Chach and the surrounding regions. It is noted that the ritual sites of Chach, similar to those in various historical and cultural regions of Central Asia, were adapted to family and communal ceremonies, had distinctive features, harmonized with the temples of Sogd, Bactria, Khorezm, and Fergana, and further developed under local conditions.

Keywords: Tashkent, Chach, Sogd, Bactria, Khorezm, Shashtepa, Kanka, Mingurik, Saka, Qovunchi culture, sanctuary.